

Urszula Markowska-Manista
Akademia Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej
Katedra UNESCO im. Janusza Korczaka
Interdyscyplinarnych Studiów nad Rozwojem i Dobrostanem Dziecka
e-mail: umarkowska@aps.edu.pl

„Złe dzieci”. Przygotowanie do zabijania w wojnach i konfliktach zbrojnych na kontynencie afrykańskim*

Streszczenie. Przygotowanie niepełnoletnich rekrutów do zabijania było i jest centralną osią wielu wojennych mobilizacji. Dzieci i młodzież – wcielane pod przymusem bądź dobrowolnie zasilające szeregi armii i bojówek – odgrywają kluczową rolę w tych działaniach. Stąd w tekście omówione zostały praktyki rekrutacji i przygotowania dzieci do walk w charakterze żołnierzy i ich pomocników w wojnach i konfliktach zbrojnych na kontynencie afrykańskim ze szczególnym uwzględnieniem ostatniej dekady. Termin „złe dzieci” użyty w tytule tekstu ma dwojakie znaczenie. Po pierwsze symbolizuje zawarte w dyskursie jednostronne, stereotypowe reprodukcje i medialne prezentacje dzieci-żołnierzy jako złych, wykolejonych i zagrażających społecznemu porządkowi, czyli tych, dla których nie ma już miejsca w społeczeństwie. Drugie zaś znaczenie to metafora aberracji, jakich dzieci-żołnierze doświadczają i jakim są poddawane w procesie wychowania do zabijania ze strony dorosłych w coraz bardziej radykalizujących się środowiskach.

Słowa kluczowe: dzieci, dzieci-żołnierze, wojny, konflikty zbrojne, przygotowanie do zabijania, Konwencja o Prawach Dziecka

* Tekst w wersji rozszerzonej w języku angielskim planowany jest do złożenia do publikacji pokonferencyjnej. Autorka prezentowała tezy niniejszego tekstu na konferencji międzynarodowej *Child Soldiers in Central African Republic: From the adaptation to kill to the strategy of survival – Children and War: Past and Present 2016*. Third international multidisciplinary conference organised by the University of Salzburg and the University of Wolverhampton, in association with the UN Office of the Special Representative of the Secretary-General for Children and Armed Conflict, Salzburg, Austria, 13-15 July 2016, www.wlv.ac.uk/media/departments/faculty-of-social-sciences/documents/Programme.pdf [dostęp: 17.11.2016].

1. Wstęp

Wojna i polityka od zawsze były grą dorosłych, a dzieci od zawsze były stroną, która przegrywała¹.

„Żadne dziecko nie rodzi się mordercą” – to hasło wprowadzające w problematykę fotoreportażu Luca Bassompierre: *Nie urodziliśmy się zabójcami* (*We weren't born killers*). Autor przy pomocy trzech symbolicznych elementów zawartych na czarno-białych fotografiach prezentuje tragiczną historię dzieci-żołnierzy w Afryce i podejmuje próbę uświadomienia widzom negatywnej mocy stereotypu dzieci zaangażowanych w walki. Pierwszym elementem prezentacji są afrykańskie maski symbolizujące Afrykę i wielokulturowe dziedzictwo jej mieszkańców. Drugi element to broń obrazująca zbrodnie nękające afrykańskie państwa i społeczeństwa. Trzeci element zaś to dzieci symbolizujące potrzebę odpowiedzialnego wychowania i socjalizacji nowych pokoleń oraz obowiązek, jaki spoczywa na dorosłych, a który dotyczy czuwania, aby dzieci nie stały się mordercami. Owa symboliczna triada kreuje jednoznaczny przekaz: to sposoby wychowania dzieci, mechanizmy psycho-społeczne, władza i wpływ środowiska, a nie kolor skóry, przynależność etniczna, plemienna czy narodowość kształtują działania nieletnich i stają się faktyczną przyczyną zbrodni popełnianych przez dzieci i młodzież. Wirtualna wystawa ma zwracać uwagę na to, że świat fałszywie osądza i niesprawiedliwie stygmatyzuje dzieci, uwikłane w naruszenia prawa, nie biorąc pod uwagę samej przyczyny owych naruszeń [Bassompierre] i uwarunkowań im towarzyszących. Jednak *de facto* nie wyczerpuje tematu jednostronnego, stereotypowego oglądu i prezentacji dzieci-żołnierzy postrzeganych w kategoriach złych, wykolejonych i zagrażających społecznemu porządkowi [Podder 2012].

Świat skutecznie umiejscowił zjawisko dzieci-żołnierzy w dyskursie globalnym, odwołując się m.in. do tzw. tezy o nowym barbarzyństwie Roberta Kaplana [1994] i demonizując – w przekazie medialnym – konflikty toczące się w państwach Globalnego Południa, w których udział biorą dzieci i młodzież.

Teza „nowego barbarzyństwa” Kaplana związana jest z jego teorią „nowych wojen”², jednak nie czyni samej tylko Afryki conradowskim „jądrem ciemności”,

¹ Fragment wypowiedzi 17-letniej Elisy na specjalnej sesji Zgromadzenia Ogólnego ONZ, 2002, www.unicef.org/specialsession/voices [dostęp: 3.10.2016].

² Autor podkreśla w niej prymitywny, plemienny charakter konfliktów w krajach rozwijających się, biednych lub zdestabilizowanych, w przeciwieństwie do wojen „starych”, czyli „cywilizowanych”, toczonych między rządami krajów rozwiniętych. Podczas gdy „stare wojny” narzucały jasne rozróżnienie między „państwem, armią a obywatelami” i definiowały ich oddzielne role, „nowe wojny” są chaotyczne, prymitywne, plemienne. Zaś strony konfliktów kierują się w nich interesami plemiennymi, grupowymi a nie państwowymi. Kaplan przewidywał, że „nowe wojny” są nieuniknioną przyszłością również poza miejscami uważanymi za „prymitywne”, a więc w świecie zachodnim [1999].

pełnym chaotycznych, prymitywnych i niehumanitarnych działań wojennych. Również brak przejrzystych kryteriów w zakresie rozróżnień dotyczących państwa, armii, obywateli jak też sprzeczności w definiowaniu ról walczących w poszczególnych krajach, stanowią przepustkę do rekrutacji i wykorzystywania dzieci i młodzieży w działaniach zbrojnych na całym świecie. Każda wojna, każdy konflikt zbrojny „zawsze dotyczy dziecka w sposób bezpośredni (osobę dziecka) lub pośredni (poprzez wpływ na system opieki, edukacji, a także rodziców i innych krewnych dziecka)” [Prucnal 2012: 122]. Helen Brocklehurst [2009] pisze, że pojawienie się określenia „dziecko-żołnierz” wyznaczyło punkt zwrotny, w którym pojęcie dzieciństwa funkcjonujące w społeczeństwie stało się niewspółmierne do konceptu wojny. Dziecko-żołnierz odsłania więc prawdziwe oblicza nowoczesnych wojen, które nie tylko represjonują, ale bezpośrednio wykorzystują dzieci do walk, okaleczając je w sposób bardziej bezduszny i systematyczny niż kiedykolwiek i tworząc nową jakość międzynarodowej kultury przemocy. Dziecko-żołnierz wywołuje poczucie dyskomfortu, uświadamia, jak głęboka przepaść istnieje między normami prawa międzynarodowego a ich stosowaniem w praktyce.

Kolejnym czynnikiem konceptualizującym dzieci-żołnierzy w kategoriach ofiar i niebezpiecznych archetypów zwiastujących nieszczęście stała się medialna demonizacja konfliktów, w których biorą udział najmłodsi [więcej Lee 2009: 12]. Konflikty i wojny na kontynencie afrykańskim (przykładowo w Sierra Leone, Rwandzie, Liberii, Sudanie, Darfurze, Somalii, Ugandzie, Demokratycznej Republice Konga, Republice Środkowoafrykańskiej) media ukazują jako symbol barbarzyństwa „innych”, jednostronnie i bez głębszej analizy prezentują uczestnictwo dzieci w walkach, wskazując wielokrotnie – za pomocą obrazu i słowa – na irracjonalność, wynaturzenie, bezzasadność i brutalność tego typu praktyk [więcej Drumbl 2013: 129-130]. Medialne zabiegi szokowania odbiorców – poprzez sugestywne zdjęcia i hasła – podtrzymują tym samym obraz wszechobecnego w krajach Afryki konfliktów i wojen, zniekształcają wizerunki dzieci-żołnierzy, czyniąc z nich uprzedmiotowaną masę nieposiadających moralnych zahamowań, małych, bezimiennych dorosłych. Równie często dziennikarze, korespondenci wojenni, misjonarze, pracownicy organizacji pomocowych nie dają dzieciom i młodzieży prawa do wypowiedzi, do zabrania głosu w sprawach, które bezpośrednio ich dotyczą, a więc nie prezentują perspektywy dziecka³.

Media wkomponowują przerażające wizerunki dzieci-żołnierzy w tło egzotycznych krajobrazów i postkolonialnych wojen oraz konfliktów. Nie tłumaczą sytuacji i polityki historycznej, zjawiska zacierania się granic pomiędzy walczącymi a cywilami [Zwoliński 2009: 217] oraz odmiennych kontekstów (w tym tzw.

³ W tym kontekście Manfred Liebel wskazuje potrzebę postawienia kluczowego pytania o przedstawienie sytuacji z perspektywy dzieci uczestniczących w konfliktach zbrojnych: czy działają one z własnej woli, czy też pod przymusem [więcej Liebel 2015: 300].

„wrażliwych kontekstów”), w których mamy do czynienia z różnymi modelami dzieciństwa [James, Jenks, Prout 1998: 124-145; Qvortrup 2005: 1-20; Prout 2005: 7-34; Cook 2009: 5-10], warunkującymi (lub nie) przyzwolenie na świadomy rozwój działalności społecznej i politycznej dziecka i wypełniania – wynikającego z tradycji – obowiązku bądź zobowiązania walki. W efekcie utrwalają społeczne wizerunki małych niewolników wojen, wkomponowanych w artystyczną materię grozy, jaką buduje słowo i obraz. Co więcej, zawarte w globalnym przekazie medialne reprezentacje i opisy dotyczące dzieci żołnierzy są często fragmentaryczne, ogólnikowe, spłaszczone. Wypływa z nich dramatyczny metapatos, pozbawiony rzetelnej analizy zjawiska i mikrorozważań odnoszących się do kluczowych w tej materii czynników historycznych, społecznych, ekonomicznych, politycznych czy kulturowych, jak też nieuwzględniający kulturowo-społecznych ram dzieciństwa warunkujących (bądź nie) partycypację dziecka w działaniach wojennych. Oczywiście nie należy zapominać, że były dzieci-żołnierze często odmawiają udziału w badaniach, nie chcą mówić i udzielać wywiadów, bo boją się odwetu [Mendelsohn, Straker 1998: 404]. Mają również prawo do niezabierania głosu, prawo do milczenia.

W raporcie dla ONZ z 1996 r. *Wpływ konfliktów zbrojnych na dzieci* [1996] Graczy Machel definiowała toczące się u schyłku XX w. wojny w państwach postkolonialnych jako „porzucenie wszelkich standardów”, wskazując na wszechobecne tam „poczucie zaburzenia i chaosu”. Twierdziła, że pojawienie się nowych wojen doprowadziło do bezprecedensowego poziomu łamania praw człowieka m.in. w stosunku do dzieci uwikłanych w konflikty zbrojne. Trudno nie zgodzić się z zasadnością tej tezy. Za sprawą publikacji Machel ogólnosiwiatowa kampania, mająca na celu powstrzymanie wykorzystywania małych żołnierzy nabrała medialnego rozpędu. W roku 2000 przyjęto Protokół Fakultatywny do Konwencji Praw Dziecka w sprawie udziału dzieci w konfliktach zbrojnych⁴ (wszedł w życie w roku 2002). Jednym z największych osiągnięć tego dokumentu było podniesienie minimalnego wieku poborowego z 15 do 18 lat⁵. Protokoły fakultatywne do czterech Konwencji Genewskich z roku 1949, Konwencja o Prawach Dziecka i Statut Rzymski Międzynarodowego Trybunału Karnego określają minimalny wiek poboru na 15 lat. obrońcy praw dziecka podjęli starania o zrównanie wieku minimalnego z definicją Konwencji o Prawach Dziecka głoszącą, że „dzieckiem jest każda istota ludzka poniżej osiemnastego roku życia”. W 1997 r., odwołując się do zaleceń z Raportu Machel, powołano też Przedstawiciela Sekretarza Generalnego ONZ do spraw Dzieci i Konfliktów

⁴ Optional Protocol to the Convention on the Rights of the Child on the Involvement of Children in Armed Conflict, General Assembly Resolution 54/263 adopted May 2000.

⁵ Guide to the Optional Protocol on the Involvement of Children in Armed Conflict, December 2003, UNICEF, New York: Coalition to Stop the Use of Child Soldiers, 7-8.

Zbrojnych⁶. Kluczowym celem jego działalności miało być analizowanie i monitorowanie charakteru, specyfiki i skali werbunku dzieci i innych przestępstw przeciwko dzieciom, jak również tematyka ich rozbrojenia, demobilizacji i reintegracji w ramach prowadzonych w danym państwie operacji pokojowych.

To bezsprzecznie ważne zmiany. Jednak jednostronne przedstawienie rekrutacji i dobrowolnego angażowania się dzieci w działania wojsk i grup rebelianckich w publikacji Machel wzmocniło stereotypowy wizerunek dzieci-żołnierzy. Autorka bowiem nie uwzględniła sytuacji skrajnych, w których armia bądź grupa rebeliantów stawały się jedynym gwarantem przetrwania dziecka, zapewniając mu pożywienie, namiastkę bezpieczeństwa i opieki, bycie w grupie „pod okiem” starszych. Narrację Machel odnoszącą się do dzieci-żołnierzy jako ofiar nowych rodzajów wojen powielano w raportach humanitarnych i raportach dotyczących łamania praw człowieka – dziecka pełniącego rolę żołnierza. Owa jednostronność doprowadziła też do utrwalenia prezentowanego obrazu dzieci w świecie barbarzyńskich, zbrodniczych, wynaturzonych praktyk Globalnego Południa i stosowania narracji władzy (ze strony krajów udzielających pomocy i organizujących misje pokojowe) w walkach politycznych, głoszących wyższość liberalnych zasad świata zachodniego. Co więcej, uwypuklona kwestia „barbarzyńskich działań innych” wzmocniła dążenia państw Globalnej Północy do realizacji misji humanitarnych na terytoriach państw Globalnego Południa. Wiliam Easterly, były ekonomista Banku Światowego, zwraca uwagę, że „polityczne kryzysy, które są w czołówkach gazet dzisiaj, [...] mają swoje korzenie w tym, jak Zachód traktował w przeszłości narody [...]. Spójrz na współczesne nagłówki, a znajdziesz machinacje dawno zapomnianego kolonialnego Planisty” [Easterly 2008: 241-242]. Jednak dzieci-żołnierze od zawsze były obecne na polach walk dorosłych. Walczyły w starożytnej Sparcie, Starożytnym Rzymie, w I i II wojnie światowej, brały udział w rewolucji amerykańskiej, zatem nie można mówić o tym, że źródła kryzysu związanego z tym zjawiskiem leżą w anomii współczesnych wojen, jakich doświadczenia kraje postkolonialne [Rosen 2005: 12]. Świat potrzebuje małych rekrutów, a stereotypowy wizerunek dziecka-żołnierza wydaje się odpowiadać na medialne zapotrzebowanie świata wirtualnego.

Próbie redukcji stereotypowych wizerunków dzieci-żołnierzy od wielu lat podejmuje Fundusz Narodów Zjednoczonych na rzecz Dzieci (UNICEF). W kampaniach, raportach i informacjach UNICEF używany jest coraz częściej język wrażliwy na dziecko, tłumaczący sytuacyjność, złożoność i wieloaspektowość procesu rekrutacji dzieci do rządowych i opozycyjnych grup zbrojnych oraz bojówek

⁶ Rezolucja Zgromadzenia Narodowego 51/177 z dnia 16 października 1996 r. zaleciła stworzenie stanowiska Specjalnego Przedstawiciela ds. Dzieci i Konfliktów Zbrojnych [za Victims, Perpetrators or Heroes... 2006].

rebelianckich. W badaniach i diagnozach sytuacji dzieci doświadczonych piętnem wojny podejmowane są również próby udzielenia dzieciom głosu, ich partycypacji w tworzeniu raportów ukazujących rzeczywistość dziecka walczącego, uciekającego, podejmującego próbę przetrwania.

2. Dziecko-żołnierz

Dziecko jest [...] nierzadko dostarczycielem trudnych prawd [Orzeł 2014].

Zanim przejdę do analizy procesów i praktyk przygotowujących dzieci do zabijania, przybliżę – przez pryzmat wybranych pozycji literatury naukowej i raportów organizacji międzynarodowych – kategorię dzieci-żołnierzy. Kategoria ta, choć medialnie rozpoznawalna, nie jest tak dobrze znana, jak inne kategorie, w które z uwagi na swoje trudne położenie, „wrażliwe konteksty” i sytuację społeczną czy rozwojową wpisane są dzieci – ofiary, świadkowie i sprawcy we współczesnych konfliktach i wojnach.

Co więcej, opis doświadczeń najmłodszych wyłaniający się z relacji zawartych w dziecięcych narracjach, publikacjach naukowych, literaturze popularnonaukowej, aktach sądowych czy raportach organizacji międzynarodowych jest niezwykle mroczny, brutalny, niejednokrotnie trudno uwierzyć w okrucieństwo, jakiego doświadczają zwerbowane dzieci-żołnierze [por. Markowska-Manista 2012b: 213].

Studia nad udziałem dzieci i młodzieży we współczesnych konfliktach zbrojnych obejmują wiele interdyscyplinarnych, międzynarodowych badań i analiz. Badacze odnoszą się w nich zarówno do zagadnień udziału dzieci żołnierzy w walkach przy zastosowaniu kryterium geograficznego (studia przypadków odnoszące się do konkretnych państw i regionów), jak i kryterium przyczyn, konsekwencji i skutków (studia przeglądowe i porównawcze) oraz analiz zorientowanych na konkretne przypadki, czynniki ryzyka rekrutacji, złożonej dziecięcej mobilizacji, procesu zabijania oraz prób demobilizacji, reintegracji i inkluzji społecznej dzieci w okresie powojennym, z uwzględnieniem zmian społecznych i politycznych. Analiza tekstów naukowych i popularnonaukowych z lat 2000-2015 wykazała, że w literaturze anglo- i niemieckojęzycznej dominują publikacje poświęcone dzieciom-żołnierzom jako kategorii dualnej: ofiarom i sprawcom (dzieci-żołnierze jako ofiary-sprawcy i sprawcy-ofiary) [Govier 2015; Wessells 2006; Tiefenbrun 2007, Ryan 2012], ścieżkom mobilizacji i roli dzieci w wojnach i konfliktach długiego trwania [Cohn, Goodwin-Gill 1994; Dahlmann 2000; Wessells 2006; Mazurana, McKay 2001; Russmann 2004; Pittwald 2004; Brett, Specht 2004; Singer 2006;

Honwana 2011; Özerdem, Podder 2016] oraz prawnym aspektem⁷ angażowania „zwykłych” nieletnich w zorganizowane praktyki torturowania i zabijania „zwykłych ludzi” [Drumbl 2012a; Sloth-Nielsen 2016; Francis 2007; Grover 2012]. Z uwagi na nowe konflikty i nowe metody werbunku dzieci i młodzieży do grup zbrojnych, m.in. te związane z dżihadystycznym ugrupowaniem Islamskie Państwo Iraku i Lewantu (ISIS lub ISIL), lista eksplorowanych zagadnień, odnoszących się do dzieci-żołnierzy, podejmowanych w publikacjach naukowych będzie się wydłużać. Zaznaczyć należy, że pomimo ogromnego zainteresowania badaczy terroryzmem po 11 września 2001 r., tematyka uczestnictwa dzieci w organizacjach terrorystycznych została w dużym stopniu pominięta.

Kolejnym źródłem informacji o dzieciach-żołnierzach są raporty i publikacje przygotowywane przez organizacje międzynarodowe. Wypowiedzi byłych dzieci-żołnierzy zebrane przez NGO⁸, zawarte w ich biografiach i autobiografiach wzmacniają dyskurs o wychowaniu i socjalizacji do przemocy i zabijania. Prace naukowców, pamiętniki byłych rekrutów [Beah 2007b; Jal, Davies 2010], przekazy organizacji międzynarodowych i doniesienia korespondentów wojennych, aktywistów, lobbujących na rzecz zaprzestania rekrutacji dzieci, obszernie dokumentują to zjawisko [więcej Adults Wars... 2003]. Jednak ze względu na różnorodność zadań, jakie dzieci i młodzież wykonują w ramach sił zbrojnych, dokładna definicja „żołnierza” w tym kontekście jest trudna do określenia, zaś chaotyczne i niebezpieczne okoliczności utrudniają statystykę.

W literaturze naukowej poświęconej dzieciom-żołnierzom – ofiarom, sprawcom i świadkom we współczesnych wojnach i konfliktach zbrojnych dominuje podejście wiktyimizacyjne⁹. W praktyce trudno jest oddzielić ofiary od sprawców. Często status ofiary zbieżny jest ze statusem sprawcy i świadka [Govier 2015]. Co więcej, ochronny status dzieci i przejściowy status nastolatków, w połączeniu ze świadomością, że dzieci i adolescenci mogą być stosunkowo łatwo manipulowani, potęgują złożoność przypisywania im winy. Wiele sądów okazało niechęć do przypisywania odpowiedzialności dzieciom za ich działania podczas wojny [Wessells 2006: 220-221].

Dwuczłonowy termin „dziecko-żołnierz” złożony jest z dwóch przeciwstawnych sobie desygnatów. Nieostry definicyjnie termin „dziecko” wpisany jest w naukowo-badawcze obszary pedagogiki, psychologii, socjologii i wielu innych dyscyplin

⁷ Zagadnienia te szeroko prezentują raporty przygotowane przez międzynarodowe organizacje działające na rzecz praw dzieci.

⁸ www.warchild.org.uk [dostęp: 17.11.2016].

⁹ Judith Ennew – badaczka i działaczka społeczna, przeciwstawiała się brakom wysokiej jakości systematycznych informacji na temat życia dzieci i ich codziennych doświadczeń oraz dominacji podejścia „wiktyimizacji” nie tylko w przypadku badań nad dzieciństwem, ale również w przypadku praktyk profesjonalistów pracujących z dziećmi [więcej Ennew i in. 2009: 365-378].

i subdyscyplin, w których ulokowane są zagadnienia wychowania i edukacji związane z dzieciństwem, rodziną i ogniskiem domowym. Kojarzony jest z zakorzenioną w rodzinie doby nowożytnej klasyczną wykładnią troski o jednostkę, która nie osiągnęła jeszcze pełnej dojrzałości i samodzielności [por. Aries 2010: 329]. Termin „dziecko” odnosi się do etapów społecznie konstruowanego dzieciństwa¹⁰ i faz dziecięcego rozwoju, a więc do okresu ochrony z uwagi na wzrost, formowanie się tożsamości i uspołecznianie najmniejszych obywateli. Koncepcja dziecka ulegała przeobrażeniom zarówno w wymiarze temporalnym, jak i geograficznym. W prawie międzynarodowym Konwencja o prawach dziecka z 1989 r.¹¹ w art. 1 definiuje dziecko w następujących słowach: „dziecko, to każda istota ludzka poniżej 18 lat, chyba że zgodnie z prawem odnoszącym się do dziecka uzyska ono wcześniej pełnoletność”. Definicja dziecka z uwagi na specyficzne uwarunkowania kulturowe państw na kontynencie afrykańskim została zawarta w Afrykańskiej karcie praw i dobrobytu dziecka. Ustalono w niej, że „dzieckiem jest każda istota ludzka, która nie przekroczyła 18. roku życia” [Afrykańska karta... 1990; African Charter... 1999].

Natomiast pojęcie „żołnierz” – protagonista wojny, wpisuje się przede wszystkim w politologiczne i socjologiczne teorie obronności, problematykę działań militarnych lub quasi-militarnych, aktywności zbrojnej i zaangażowania w prowadzone działania wojenne. Atak, opresyjność, przemoc, walka, gwałt to częste skojarzenia powiązane z czynnościami wykonywanymi przez walczących żołnierzy. W połączeniu słów: „dziecko” i „żołnierz” napotykamy zatem na konflikt. Ta słowotwórcza antynomia określa i definiuje znaczną liczebnie grupę dziecięcych rekrutów, którzy pod przymusem bądź dobrowolnie znaleźli się w szeregach wojsk lub grup rebelianckich w XXI w. Wojna będąca aktem maksymalnej przemocy, przy zastosowaniu której, jak pisze Carl von Clausewitz [2010], nie ma granic, otwiera przestrzeń wielowymiarowych aberracji. Zaś sama logika wojny – na co wskazuje Michael Walzer – jest stałym parciem ku skrajności moralnej [2010: 66].

Termin „dziecko-żołnierz” pojawia się w wielu raportach i rezolucjach organizacji międzynarodowych [Nowakowska-Małusecka 2012: 25-26]. Odnosi się do każdej osoby poniżej 18. roku życia, która została włączona lub w jakikolwiek inny sposób wykorzystana w ramach działań wojennych przez grupę zbrojną. Obejmuje on zarówno dzieci wcielone do armii i bojówek, jak i dzieci będące częścią jakiegokolwiek regularnej bądź nieregularnej siły, formacji zbrojnej¹². Termin ten

¹⁰ Wskazać należy, że dziecko i dzieciństwo mają zróżnicowane znaczenie w różnorodnych kontekstach kulturowych [więcej Tromsdorff (red.) 1995].

¹¹ www.unicef.org/magic/resources/CRC_polish_language_version.pdf [dostęp: 17.11.2016].

¹² Definicja na podstawie: Cape Town Principles and Best Practices on the Recruitment of Children into the Armed Forces and on Demobilization and Social Reintegration of Child Soldiers

dotyczy zarówno dzieci walczących, bojowników, jak też dzieci uwikłanych w przeróżne zależności wewnątrz systemu werbującego, a więc posłańców, szpiegów, kucharzy, tragarzy, dziewczynki i chłopców wykorzystywanych do świadczenia usług seksualnych i przymusowych małżeństw oraz każdego, kto towarzyszy takim grupom (poza członkami rodziny) [Louder than Words... 2012: 8]. W roku 1997 na konferencji UNICEF i innych światowych organizacji pozarządowych przyjęto definicję, która mówi, że dzieckiem-żołnierzem jest „chłopiec lub dziewczynka poniżej osiemnastego roku życia będący, dobrowolnie lub pod przymusem, członkami jakiejś formacji zbrojnej, rządowej lub walczącej z jakimś rządem”. Klasyczna i najczęściej przywoływana definicja dziecka-żołnierza opracowana przez Koalicję na rzecz Zaprzeczenia Wykorzystywania Dzieci Żołnierzy (The Coalition to Stop the Use of Child Soldiers) wskazuje, że dziecko-żołnierz to: „jakakolwiek osoba poniżej 18. roku życia, która jest członkiem bądź jest włączona do rządowych sił zbrojnych albo jakiegokolwiek regularnej lub nieregularnej siły zbrojnej czy grupy zbrojnej, niezależnie od tego, czy konflikt zbrojny się toczy, czy nie.

Dzieci żołnierze biorą udział w wykonywaniu szerokiego zakresu czynności, w tym: udział w walkach, podkładanie min i materiałów wybuchowych, dokonywanie zwiadów, szpiegowanie, bycie przynętą, posłańcem bądź strażnikiem, trening, nauka musztry i inne przygotowania do walki, pełnienia funkcji logistycznych i wspierających, bycie tragarzem, gotowanie, prace domowe oraz niewolnictwo seksualne i inne rodzaje naboru dla celów seksualnych” [cyt. za Czyżewski 2009: 27-28]. W roku 1997 na konferencji UNICEF w Kapsztadzie uchwalono, że pojęcie dziecka-żołnierza obejmuje „każdą osobę w wieku poniżej osiemnastego roku życia, która jest członkiem wszelkiego rodzaju regularnych i nieregularnych sił zbrojnych oraz ugrupowań zbrojnych i występuje w nich w jakimkolwiek charakterze, włączając w to m.in. funkcje kucharzy, bagażowych, posłańców oraz wszelkich innych osób takim grupom towarzyszących z wyłączeniem jedynie członków ich rodzin. Definicja powyższa dotyczy także dziewcząt rekrutowanych do celów seksualnych oraz zmuszanych do małżeństw”¹³. Również w tzw. zasadach paryskich z dnia 6 lutego 2007 r. [The Paris Principles... 2007; Butowt 2012] wskazano, że dzieckiem-żołnierzem jest osoba poniżej osiemnastego roku życia związana z siłami lub grupami zbrojnymi, przy czym określenie „związana” oznacza zatrudnienie lub wykorzystanie dziecka przez siły i grupy militarne bądź quasi-militarne.

in Africa, UNICEF, www.unicef.org/emerg/index_childsoldiers.html [dostęp: 17.11.2016]; *Categories of Invisible Children Served by The Global Fund for Children's Grantee Partners 2011-2012*, 2012, raport The Global Fund for Children, s. 2, <http://globalfundforchildren.org/wp-content/uploads/2012/01/Invisible-Children.pdf> [dostęp: 17.11.2016]; pisze o tym również Marek Gąska [2008: 42].

¹³ Cape Town Principles and Best practices Adopted at the Symposium' on the Prevention of Recruitment of Children into the Armed Forces and on Demobilization and Social Reintegration of Child Soldiers in Africa, 27-30 April 1997, Cape Town, South Africa, [www.unicef.org/emergencies/files/Cape_Town_Principles\(1\).pdf](http://www.unicef.org/emergencies/files/Cape_Town_Principles(1).pdf) [dostęp: 17.11.2016].

Termin „dziecko-żołnierz” symbolizuje współcześnie dzieci i młodzież zgłaszające się, werbowane i walczące we wszystkich bezprawnie tworzonych i działających grupach zbrojnych, a więc i młodych terrorystów, którzy dorastali, a nawet urodzili się w Europie. Wydarzenia 2015 i 2016 r. pokazują, że osoby poniżej 18. roku życia nie zawsze są pasywnymi ofiarami rekrutowanymi przez siły militarne i quasi-militarne w tym ugrupowania terrorystyczne. Niekiedy podejmują racjonalną decyzję opartą na przekonaniu, że brak walki – unikanie walki jest gorsze niż sama walka [więcej: Brett, Specht 2004; Ballesters Duarte 2010]. Tego typu działanie – w świetle art. 1 Konwencji o prawach dziecka oznacza, że każda osoba poniżej 18. roku życia będzie zarówno sprawcą, jak i ofiarą terroryzmu. W konsekwencji oznacza to, że dzieci mogą podlegać surowym, antyterrorystycznym regulacjom prawnym.

W niektórych przypadkach dzieci są osądzone na tej samej zasadzie co dorośli, ponieważ nie wszystkie kraje posiadają konkretne prawo karne przeznaczone dla nieletnich i wyspecjalizowane zasady proceduralne. Fakt ten wydaje się niepokojący, jeśli weźmie się pod uwagę eskalację konfliktów zbrojnych, w których uczestniczą dzieci oraz to, że Stany Zjednoczone, będąc jednym z najważniejszych aktorów w dyskursie na temat terroryzmu i działań kierowanych przeciwko grupom terrorystycznym, nie ratyfikowały Konwencji o prawach dziecka.

3. Profil i motywy bycia dzieckiem-żołnierzem

Graniczność doświadczeń zaciera specyfikę dzieciństwa, zdominowanego przez chęć przetrwania. Pozostaje obnażone życie [Orzeł 2015: 11].

Nie istnieje jeden profil dziecka-żołnierza. Wiek, poziom (bądź brak) wykształcenia i umiejętności dzieci różnią się w zależności od miejsca, z którego pochodzą, uwarunkowań, pozycji oraz roli, jaką mają odgrywać, i wpływu środowiska, do którego przynależą. Równie zróżnicowane są motywy bycia dzieckiem-żołnierzem (zaznaczyć należy, że ta kwestia nie dotyczy dzieci porwanych, zwerbowanych pod przymusem, sprzedanych do walki).

Rekrutacja dzieci-żołnierzy ma wiele obliczy i przybiera zróżnicowane formy. W narracjach byłych dzieci-żołnierzy odnajdziemy informacje o tym, że powiązanie z grupą zbrojną uratowało dziecku życie, stanowiło jedyne dostępne źródło pożywienia, schronienia i ochrony. W niektórych przypadkach dziecko, uciekając od tragicznych losów rodzinnych [Govier 2015: 34], przyłączało się do armii bądź bojówki rebelianckiej, gdyż była to jedyna szansa na przetrwanie. Dziecko bez ochrony i opieki może zostać zmuszone do walki ideologicznej, o sprawiedliwość i równość,

obronę czci i honoru. Po doświadczeniu wielu strat, może podjąć próbę walki dla zemsty. Dziecko może też dostrzegać swoją aktywną rolę w grupach zbrojnych jako preferowaną w stosunku do wysoce restrykcyjnej roli narzuconej mu w wyniku praktyk/wartości płci w bardzo konserwatywnym społeczeństwie, do którego przynależy [Govier 2015: 34-35]. Istnieje więc wiele powodów, dla których dziecko może z własnej woli przyłączyć się do grupy zbrojnej i podjąć decyzję o walce.

Niektórzy z rekrutów wierzą, że walczą o wyzwolenie, o godne życie dla rodziny, wspólnoty, narodu, państwa. Inni, dorastając w kulturze przemocy, nie znając okresu pokoju i stabilizacji społeczno-politycznej, kierują się chęcią odwetu, zemsty za złe traktowanie, utratę bliskich, splamienie honoru rodu. Jeszcze inni chcą udowodnić swoją męskość, dorosłość, patriotyzm, odwagę i łączność z wartościami wspólnoty bądź sam fakt partycypacji w działaniach dorosłych [por. Bartkiewicz 2010]. „Ubóstwo, zniszczenia wojenne i brak perspektyw na życie – powodują, że dzieci widzą w armii jedyne źródło utrzymania i przeżycia. Duża liczba staje się przedmiotem manipulacji i nacisków ze strony otoczenia: rodziny, szkoły czy wspólnot wyznaniowych. Propaganda i religijny zapał skłania je do walk, wierząc, iż walczą w słusznej sprawie” [Bartkiewicz 2010].

Praktykom mającym uczynić z dziecka-żołnierza, bojownika aktywnego i posłusznego wykonawcę rozkazów dorosłych bądź rówieśników sprzyja klimat walk i destabilizacji zarówno w państwach w regionach Afryki Arabskiej, jak i Subsaharyjskiej. Werbunek nie omija również dzieci pozostających w obozach dla uchodźców. Przykładowo rekrutacja dzieci poniżej 18. roku życia do ruchów rebelianckich w obozach w Jordanii wynika również z pobudek ekonomicznych. Raport ONZ wskazuje, że za każdego rekruta rodziny młodych bojowników otrzymują miesięczne wynagrodzenie, a nawet pierwszeństwo w dystrybucji pomocy żywnościowej i pomocy pieniężną w obozie [Luck 2013].

Konieczne jest w tym miejscu stwierdzenie, że praktyki werbunku i dobrowolnego wstępowania dzieci w szeregi armii występowały i występują na wszystkich kontynentach (konflikty, wojny, rzezie, masakry, ludobójstwa są wpisane w dzieje ludzkości) i nie ograniczają się do dramatycznej sytuacji dzieci żołnierzy w państwach na kontynencie afrykańskim. Historia bowiem nigdy nie miała litości dla najmłodszych. Już w starożytnej Sparcie surowe wychowanie wdrażane od najmłodszych lat szykowało na służbę państwu [Kulesza 2003: 69]. Dążenie do stworzenia żołnierza idealnego zakładało trenowanie niemowląt, zaś system spartańskiego wychowania państwowego *agoge* zakładał procesualną, wieloletnią formację (trening i hartowanie) dzieci na idealnych wojowników-obywateli. Celowe programowanie i wychowywanie dzieci na wojowników, żołnierzy wpisane jest w dzieje wielu społeczeństw i narodów. Świat dorosłych, poddając je wpływowi ideologicznej propagandy, czyni z nich „armatnie mięso”, „tanią siłę” działań wojennych, odziera z dzieciństwa i komplikuje proces dorastania i wchodzenia w akceptowane role

społeczne. Kolejnym przykładem są faszystowskie Niemcy; tamtejsze wychowanie dla wspólnoty narodowej zakładało obowiązkową przynależność (od 1936 r.) wszystkich uczniów do Jungvolk: 10-13 lat bądź do Hitlerjugend: 14-18 lat [Littlejohn 1988]. Zaś w czasie wojen napoleońskich¹⁴ i I wojny światowej dzieci wstępowały do legionów i brały czynny udział w walkach zbrojnych¹⁵. Podobne tropy odnajdujemy na ziemiach polskich w okresie zaborów. Wtedy to nieletni, a szczególnie chłopcy z rodzin pielęgnujących tradycje patriotyczne, kładących duży nacisk na wychowanie w duchu honoru i miłości ojczyzny, czynnie uczestniczyli w powstaniach. Programowanie dzieci na wojowników w różnych kulturach było praktyką powszechnie znaną na przestrzeni wieków, zaś wojny dorosłych nigdy nie omijały najmłodszych. W latach 90. XX w. zjawisko dzieci żołnierzy dotyczyło również kontynentu europejskiego, występowało w Irlandii Północnej i na Bałkanach. Wraz ze zmianą charakteru działań wojennych i taktyk stosowanych przez różne ugrupowania zbrojne, jak również w wyniku pojawienia się nowego typu wojen [więcej Münkler 2004; Kaldor 1999], rozprzestrzeniania się konfliktów oraz ich eskalacji po zakończeniu zimnej wojny dzieci coraz częściej stawały się czynnymi i biernymi ofiarami-sprawcami konfliktów zbrojnych inicjowanych przez dorosłych [na podst. Markowska-Manista 2012a].

4. Oblicza wojennych inicjacji

Współczesna inicjacja do przemocy i walki ma wiele twarzy. Jest uwarunkowana czasem, miejscem i polityczno-społeczną specyfiką konfliktu zbrojnego bądź wojny oraz ideologią, jaką kierują się jej przywódcy i zapotrzebowaniem na rekrutów, gdyż wojna z udziałem dzieci się opłaca. Już pierwszy krok – przymusowa rekrutacja, a więc werbunek dzieci na żołnierzy¹⁶, powiązana jest często z konkretnymi aktami przemocy i zastraszania.

Philip Zimbardo, wskazując na zespół czynników i procesów społecznych, które występując łącznie, mogą sprowadzić dobrych ludzi na drogę zła, wyróżnia: „bezrefleksyjne przekroczenie granicy między dobrem i złem; nawet niewielki «pierwszy krok» [...]; ślepe posłuszeństwo wobec autorytetów; dehumanizacja innych osób; zaakceptowanie stanu rozproszenia odpowiedzialności; anonimizacja; poddanie się antyspołecznej presji grupy; przyjęcie ideologii, w której cel uświęca środki” [Zimbardo 2011: 15].

¹⁴ Kapral Michał Wilczek, szwoleżer gwardii, odznaczony przez Napoleona Bonaparte w czasie zdobywania Madrytu miał 16 lat.

¹⁵ Przykładem jest grupa Orląt Lwowskich złożona z prawie 1,5 tysiąca dzieci i młodzieży (od 9 do 18 lat) biorących czynny udział w walkach o Lwów w latach 1918-1920.

¹⁶ Została uznana przez Międzynarodowy Trybunał Karny za zbrodnię wojenną.

Dzieci zmuszane są do zabijania członków własnych rodzin, przyjaciół lub współmieszkańców wsi. Uczestniczą w makabrycznych rytuałach, których celem jest doprowadzenie małych rekrutów do permanentnej alienacji i odseparowania od rodziny, domu i społeczności. Ponadto po zwerbowaniu do sił zbrojnych dzieci-żołnierze mogą doświadczać nieustannego życia na wojnie, a więc zróżnicowanych form przemocy fizycznej i psychicznej, przymusowej pracy, niewolnictwa seksualnego, przymuszonego zażywania narkotyków, bycia torturowanymi, stosowania tortur wobec innych, wreszcie popełniania morderstw. Jednak przed uczestnictwem w działaniach mających na celu mordowanie i torturowanie – co podkreśla Govier – „dziecko przechodzi pranie mózgu, poddawane jest groźbom, narkotyzowane i upajane alkoholem” [2015: 33].

Młodzi rekruci, jak pisze Karolina Janiszewska, „do służby przygotowywali się w obozach. W zależności od warunków i towarzyszących okoliczności, szkolenie przybierało postać mniej lub bardziej zorganizowaną, a trwało zazwyczaj od kilku do kilkunastu dni, a nawet kilku miesięcy. Jego celem było przede wszystkim jak najlepsze przystosowanie dzieci do nowego trybu życia” [2013: 186]. Kluczowym aspektem wojskowych i rebelianckich szkoleń przeznaczonych dla młodych rekrutów jest złamanie więzi łączącej najmłodszych żołnierzy z bliskimi, innymi osobami ze znanego im otoczenia i ze środowiskiem, z którego pochodzą, oraz stworzenie nowej, wojennej, zdehumanizowanej osobowości. Potwierdzają to słowa Barbary Roberts, która pisała, że: „żołnierz musi nauczyć się dehumanizować inne osoby i zamienić je w cel, musi odciąć się od własnych uczuć troski i od relacji ze społeczeństwem. Przetrwanie i kompetencje żołnierza zależą od tego procesu” [1984: 197]. Z kolei Alcinda Honwana w swej książce podkreśla, że zrekrutowani „młodzi chłopcy i dziewczęta inicjowani byli do przemocy w przemyślanym procesie zastraszania. Zastraszeni, przygotowywani byli do terroryzowania innych” [2011: 65]. Doświadczenie przez dziecko cierpienia spowodowane zastraszaniem i zadawaniem fizycznego bólu oraz cierpienia z uwagi na zmuszanie dziecka do stosowania przemocy wobec innych „przeplatały i wzmacniały się wzajemnie” [2011: 65]. „Po bezwzględnym okresie szkolenia i poddawania wielokrotnym groźbom, dziecko może brać udział w aktywnej walce i poważnych wykroczeniach, takich jak tortury, gwałt czy grabież” [Govier 2015: 33].

Wiktyimizowane dzieci, doświadczające cierpienia, poddane brutalnym praktykom przymusu stają się najbardziej bezwzględnymi żołnierzami. Co więcej, dzieci wydają się doskonałymi kandydatami na żołnierzy, gdyż: „nie czują strachu przed śmiercią – własną ani cudzą, bo w przeciwieństwie do dorosłych, nie myślą o niej. [...] Nie boją się, bo zdążyli przeżyć tak niewiele, tak niewiele poznali, tak niewiele mają do stracenia. Brak im doświadczeń, zamierzeń i marzeń, zobowiązań i obowiązków” [Jagielski 2009: 62-63]. Wielogodzinne wymagające i wyczerpujące fizycznie szkolenia wojskowe mają doprowadzić dzieci do ekstremalnego

wyczerpania fizycznego. Strach, zmęczenie i ból bowiem stanowią podstawę do kontrolowania umysłów i sprzyjają procesowi ideologicznej indoktrynacji dzieci i młodzieży. Zniewolenie ciał pozwala na podporządkowanie umysłów. Nieleżniemi łatwo manipulować [por. Honwana 2011] zarówno poprzez środki ideologiczne, jak i przy zastosowaniu rozwiązań siłowych. Honwana [2011], dokumentując sytuację dzieci-żołnierzy w Mozambiku i Angoli, szczegółowo opisała proces przygotowania dzieci do pełnienia funkcji żołnierzy. Niektóre z etnograficznych narracji wskazują na włączanie we współczesne szkolenia tradycyjnych obrzędów i rytuałów. Jednym z opisanych przez badaczkę jest rytuał praktykowany przez JURA¹⁷, podczas którego młodych żołnierzy zmuszano do śpiewu i tańca nieprzerwanie przez całą noc, co niosło ze sobą psychiczne i fizyczne konsekwencje [Honwana 2011].

Choć pewne warunki i sytuacje, w których pozbawienie kogoś życia uważane jest za akceptowalne, różnią się między kulturami i narodami, samo zabijanie (obwarowane tabu w kulturach) postrzegane jest jako ostateczny środek zarezerwowany jedynie dla ściśle określonych okoliczności. W sytuacji przyzwolenia na zabijanie i torturowanie ze strony władz państwowych czy rebelianckich odpowiedzialność za to działanie przyjmują bezpośredni sprawcy.

Proces inicjacji, jakim jest szkolenie wojskowe młodszych i starszych rekrutów – w zamierzeniu – ma przygotować ich nie tylko do dokonywania brutalnych czynów (w tym zabójstw, tortur) na rozkaz, lecz również do tego, by poradzić sobie emocjonalnie z konsekwencjami działań, jakimi są morderstwa jednostek, rzezie i masakry grup. W konfliktach i wojnach domowych toczących się w państwach afrykańskich¹⁸ przy użyciu przemocy, siły i władzy inicjowano dorosłych i dzieci do stosowania przemocy i głównego celu szkoleń, jakim jest zabijanie. Jednak należy zauważyć, że zarówno dorośli, jak i dzieci-żołnierze nie byli przygotowani emocjonalnie na konsekwencje sprawstwa przemocy, oprócz samego doświadczania przemocy. Zarówno warunki konfliktu zbrojnego, jak i wojny domowej tworzą zniekształconą i destrukcyjną, a tym samym problematyczną formę osobowości żołnierzy zabójców (ofiar-sprawców), która nie pasuje do społeczeństwa w czasie pokoju.

5. Zakończenie

Choć konflikty w Sierra Leone, Mozambiku, Angoli, Demokratycznej Republice Konga, Republice Środkowoafrykańskiej, Sudanie, Darfurze czy północnej Ugandzie

¹⁷ JURA to organizacja młodzieżowa funkcjonująca w ramach UNITA – The National Union for the Total Independence of Angola. Więcej na ten temat pisze Alcinda Honwana [1998].

¹⁸ Wśród nich m.in. Angola, Mozambik, Demokratyczna Republika Konga, Republika Środkowoafrykańska, Uganda w XXI w.

były szeroko komentowane w mediach, Afryka nie pozostaje jedynym kontynentem, na którym dzieci uwikłane są w przemoc polityczną. Powszechna dostępność broni w wielu państwach Afryki Subsaharyjskiej i arabskiej oraz nielegalny handel bronią lekką¹⁹ przyczyniają się do przedłużania i zintensyfikowania przemocy, która jest często celowo skierowana na najbardziej wrażliwych i najsłabszych (z uwagi na możliwości społecznej i politycznej partycypacji) członków społeczeństwa: dzieci i młodzież [por. Beah 2010: vii]. Przygotowanie niepełnoletnich rekrutów do zabijania było i jest centralną osią wielu wojennych mobilizacji na całym świecie. Dzieci i młodzież odgrywają kluczową rolę w działaniach zbrojnych inicjowanych przez dorosłych.

W tekście starano się przybliżyć praktyki przygotowywania dzieci do walk w charakterze żołnierzy i ich pomocników w wojnach i konfliktach zbrojnych na kontynencie afrykańskim, ze szczególnym uwzględnieniem czasu ostatniej dekad. Praktyki te, stanowiąc pewien ciąg działań i zmian o nakreślonym kierunku i o określonych właściwościach, wpisują się w destrukcyjny – z punktu widzenia pedagogiki społecznej i psychologii rozwojowej – proces wychowania młodego pokolenia. Z uwagi na negatywny psychospołecznie i politycznie charakter tego typu oddziaływań, niehumanitarne metody oraz nieetyczne narzędzia stosowane w owym procesie wychowawczym możemy mówić o celowym przekraczaniu granic wychowania w kierunku łamania praw dzieci wynikających z zapisów prawa międzynarodowego, w tym Konwencji o prawach dziecka, Afrykańskiej karty praw i dobrobytu dziecka i Protokołu fakultatywnego do Konwencji o prawach dziecka w sprawie angażowania dzieci w konflikty zbrojne.

To, co w kwestii dzieci-żołnierzy wydaje się szczególnie trudne do zrozumienia, to ich dualna rola. Angażując się bądź będąc angażowanymi w akty zabójstwa, tortur, okaleczeń, wydają się zarówno sprawcami, jak i ofiarami. „Walczące dziecko jest wyraźnie aktywnym wykonawcą aktów przemocy, nawet jeśli nie jest moralnie odpowiedzialne za swoją sytuację lub poszczególne czyny dokonane w tej sytuacji. Na pewnym poziomie jest to jasne i oczywiste, lecz na innym może być mylące zarówno w teorii, jak i praktyce. Jest to teoretycznie mylące, ponieważ niewinne (dziecko) wydaje się winne, a pasywna (ofiara) jest mocno aktywna. Od strony praktycznej jest to mylące ze względu na kwestie etyki wojskowej, rehabilitacji i reintegracji” [Govier 2015: 35].

Prawo międzynarodowe nie zapewnia absolutnej i niekwestionowanej ochrony dzieciom uwikłanym w walki zbrojne i terroryzm. Pytanie, jakie nasuwa się po analizie najnowszych tekstów o dzieciach werbowanych do walki i szkolonych do

¹⁹ Broń lekka stała się ogólnodostępna, poręczna, lekka i łatwa w utrzymaniu i obsłudze, co wpływa na zwiększenie liczby małych żołnierzy w szeregach armii rządowych i rebelianckich. Broń lekka w niektórych krajach kontynentu afrykańskiego kosztuje zaledwie kilka dolarów [więcej Kalis 2002].

zabijania, brzmi: czy ktoś nam, dorosłym, zapewnia bezpieczeństwo w świecie, w którym nie mamy narzędzi do diagnozowania dzieci pod kątem ich gotowości do zabijania cywilów i oszacowania ryzyka wystąpienia nowej jakości masakr terrorystycznych, których sprawcami będą najmłodsi mieszkańcy globu? Pytanie to pozostaje bez odpowiedzi.

Literatura

- Adult Wars, 2002, *Child Soldiers: Voices of Children Involved in Armed Conflict in the East Asia and Pacific Region*, UNICEF, www.unicef.org/eapro/AdultWarsChildSoldiers.pdf [dostęp: 17.11.2016].
- African Charter on the Rights and Welfare of the Child, 1990, <http://pages.au.int/acerwc/documents/african-charter-rights-and-welfare-child-acrwc> oraz www.africa-union.org/official_documents/Treaties_%20Conventions_%20Protocols/a.%20C.%20ON%20THE%20RIGHT%20AND%20WELF%20OF%20CHILD.pdf [dostęp: 3.10.2016].
- Afrykańska karta praw i dobrobytu dziecka, Unia Afrykańska, 11.07.1990, w: A. Łopatka, 2000, *Dziecko. Jego prawa człowieka*, Warszawa – Poznań: Polskie Wydawnictwo Prawnicze Iuris, załączony tekst Karty, 175-199.
- Aries P., 2010, *Historia dzieciństwa*, Warszawa: Wydawnictwo Aletheia.
- Ballesteros Duarte M.P., 2010, *Understanding the Context of Voluntary Child Soldiers: Why Did they Choose to Join the Irregular Armed Forces? The Case Study of Sierra Leone*, Barcelona: Institut Barcelona d'Estudis Internacionals.
- Bartkiewicz A., 2010, *Nieletni żołnierze ofiary wojen dorosłych*, www.psz.pl/116-bezpieczenstwo/agnieszka-bartkiewicz-nieletni-zolnierze-ofiary-wojen-doroslych [dostęp: 17.11.2016].
- Bassompierre L., *Photo*, www.lucbassompierre.com/we-weren-t-born-killers [dostęp: 10.09.2015].
- Beah I., 2007a, *Rückkehr ins Leben. Ich war Kindersoldat*, Frankfurt: Campus Verlag.
- Beah I., 2007b, *A Long Way Gone: Memoirs of a Boy Soldier*, London: Macmillan.
- Beah I., 2010, Foreword, w: E. Dupuy Kendra, K. Peters, *War and Children: a Reference Handbook*, Santa Barbara: ABC CLIO, vii-viii.
- Brett R., Specht I., 2004, *Young Soldiers. Why they choose to fight*, London: Lynne Rienner Publishers.
- Brocklehurst H., 2009, Childhood in Conflict: Can the Real Child Soldier Please Stand up, *Ethics, Law and Society*, No. IV(259), 259-270.
- Butowt A., 2012, Wyzwanie dla międzynarodowego prawa humanitarnego – dzieci-żołnierze, w: A. Garnuszek, R. Baranowski (red.), *Współczesne Wyzwania dla międzynarodowego prawa humanitarnego konfliktów zbrojnych*, http://ebuw.uw.edu.pl/Content/101120/WSPOLCZESNE_WYZWANIA_DLA_MIEDZYNARODOWEGO_PRAWA_HUMANITARNEGO_KONFLIKTOW_ZBROJNYCH.pdf [dostęp: 3.10.2016].
- Cape Town Principles and Best Practices Adopted at the Symposium 'on the Prevention of Recruitment of Children into the Armed Forces and on Demobilization and Social Reintegration of Child Soldiers in Africa, 27-30 April 1997, Cape Town, South Africa, [www.unicef.org/emergencies/files/Cape_Town_Principles\(1\).pdf](http://www.unicef.org/emergencies/files/Cape_Town_Principles(1).pdf) [dostęp: 3.10.2016].
- Cape Town Principles and Best Practices on the Recruitment of Children into the Armed Forces and on Demobilization and Social Reintegration of Child Soldiers in Africa, UNICEF, www.unicef.org/emerg/index_childsoldiers.html [dostęp: 3.10.2016].
- Categories of Invisible Children Served by The Global Fund for Children's Grantee Partners 2011-2012*, 2012, raport The Global Fund for Children, <http://globalfundforchildren.org/wp-content/uploads/2012/01/Invisible-Children.pdf> [dostęp: 17.11.2016].

- Child Soldiers in Central African Republic: From the Adaptation to Kill to the Strategy of Survival – Children and War: Past and Present 2016. Third International Multidisciplinary Conference organised by the University of Salzburg and the University of Wolverhampton, in association with the UN Office of the Special Representative of the Secretary-General for Children and Armed Conflict, Salzburg, Austria, 13-15 July 2016, www.wlv.ac.uk/media/departments/faculty-of-social-sciences/documents/Programme.pdf [dostęp: 17.11.2016].
- Clausewitz C. von, 2010, *O wojnie*, A. Cichowicz, L. Koc (tłum.), Kraków: Wydawnictwo Mirecki.
- Cohn I., Goodwin-Gill G.S., 1994, *Child Soldiers: The Role of Children in Armed Conflict*, Oxford: Oxford University Press.
- Cook D.T., 2009, When a Child is not a Child, and Other Conceptual Hazards of Childhood Studies, *Childhood*, No. 16(1): 5-10.
- Czyżewski J., 2009, *Dzieci żołnierze we współczesnych konfliktach zbrojnych*, Toruń: Europejskie Centrum Edukacyjne.
- Dahlmann D., (red.), 2000, *Kinder und Jugendliche in Krieg und Revolution. Vom Dreißigjährigen Krieg bis zu den Kindersoldaten Afrikas*, Paderborn – München – Wien – Zürich: Ferdinand Schöningh.
- Drumbl M.A., 2012a, *Child Soldiers and Clicktivism: Justice, Myths, and Prevention*, *Journal of Human Rights Practice*, Vol. 4, Issue 3: 481-485.
- Drumbl M.A., 2012b, *Reimagining Child Soldiers in International Law and Policy*, Oxford University Press.
- Drumbl M.A., 2013, Transcending Victimhood: Child Soldiers and Restorative Justice, w: T. Bonacker, Ch. Safferling (red.), *Victims of International Crimes: An Interdisciplinary Discourse*, Hague: TMC Asser Press, 119-148.
- Easterly W., 2008, *Brzemie białego człowieka*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Ennew J., Beazley H., Bessell S., Waterson R., 2009, The Right to Be Properly Researched: Research with Children in a Messy, Real World, *Children's Geographies*, No. 7(4): 365-378.
- Fragment wypowiedzi 17-letniej Elisy na specjalnej sesji Zgromadzenia Ogólnego ONZ: www.unicef.org/specialsession/voices [dostęp: 3.10.2016].
- Francis D.J., 2007. Paper protection' mechanisms: child soldiers and the international protection of children in Africa's conflict zones, *Journal of Modern African Studies*, No. 45: 207-231.
- Gąska M., 2008, Status dziecka-żołnierza w świetle międzynarodowego prawa humanitarnego, w: E. Nowak (red.), *Dzieci-żołnierze w wojnach i konfliktach zbrojnych*, Opole: Centralne Muzeum Jeńców Wojennych w Łambienowicach-Opolu.
- Govier T., 2015, *Victims and Victimhood*, Peterborough: United Nations Broadview Press.
- Grover S.C., 2012, *Child Soldier Victims of Genocidal Forcible Transfer: Exonerating Child Soldiers Charged with Grave Conflict-Related International Crimes*, Berlin – Heidelberg: Springer.
- Guide to the Optional Protocol on the Involvement of Children in Armed Conflict, December 2003, UNICEF, Coalition to Stop the Use of Child Soldiers, www.unicef.org/sowc06/pdfs/option_protocol_conflict.pdf [dostęp: 17.11.2016].
- Honwana A., 1998, *Okusiakala Ondalo Yokalye: Let us Light a New Fire*, <http://mr19.qeh.ox.ac.uk/psychosocial/inventory/pwg001/pwg001.pdf> [dostęp: 17.11.2016].
- Honwana A., 2011, *Child Soldiers in Africa*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Jagielski W., 2009, *Nocni wędrowcy*, Warszawa: Wydawnictwo W.A.B.
- Jal E., Davies M.L., 2010, *War Child: a Child Soldier's Story*, New York: St. Martin's Griffin.
- James A., Jenks C., Prout A., 1998, One Childhood or Many?, w: A. James, C. Jenks, A. Prout, *Theorizing Childhood*, Cambridge: Polity, 124-145.
- Janiszewska K., 2013, Wojna w Sierra Leone – z dziećmi w roli głównej, *Refleksje. Pismo Naukowe Studentów i Doktorantów WNPiD UAM*, nr 8: 183-193.
- Kaldor M., 1999, *Old and New Wars. Organized Violence in a Global Era*, Stanford: Stanford University Press.

- Kalis M., 2002, Child Soldiers in Africa: Solutions to a Complex Dilemma, *African Journal on Conflict Resolution*, No. 2(2): 31-51.
- Kaplan R.D., 1994, The Coming Anarchy: How Scarcity, Crime, Overpopulation, Tribalism and Disease are Rapidly Destroying the Social Fabric of Our Planet, *The Atlantic*, February.
- Konwencja o prawach dziecka przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 20 listopada 1989 r., www.unicef.org/magic/resources/CRC_polish_language_version.pdf [dostęp: 17.11.2016].
- Kulesza R., 2003, *Starożytna Sparta*, Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.
- Lee A.J., 2009, Understanding and Addressing the Phenomenon of „Child Soldiers”, Refugee Studies Centre, Working Paper Series No. 52.
- Liebel M., 2015, *Kinderinteressen. Zwischen Paternalismus und Partizipation*, Weinheim – Basel: Beltz Juventa.
- Littlejohn D., 1988, *The Hitler Youth*, Somerset: Agincourt Publishers.
- Louder than Words. An Agenda for Action to End State Use of Child Soldiers*, 2012, London: Child Soldiers International.
- Luck T., 2013, „As Syrian Rebels” Losses Mount, Teenagers Begin Filling Ranks, *Washington Post*, August 24th, www.washingtonpost.com/world/middle_east/as-syrian-rebels-losses-mount-teenagers-begin-filling-ranks/2013/08/24/2bdbdfef-0a8f-11e3-9941-6711ed662e71_story.html?utm_term=.804879309a5f [dostęp: 17.11.2016].
- Machel G., 1996, *The Impact of Armed Conflict on Children*, United Nations, A/51/306, www.unicef.org/graca/a51-306_en.pdf [dostęp: 3.10.2016].
- Markowska-Manista U., 2012a, Ofiary, sprawcy, świadkowie. Socjalizacja dziecka doświadczonego piętnem konfliktu, wojny i ludobójstwa w zróżnicowanych etnicznie regionach Afryki Subsaharyjskiej, w: H. Klarkowska-Grzegółowska (red.), *Agresja, socjalizacja, edukacja. Refleksje i inspiracje*, Warszawa: Wydawnictwo APS, 159-180.
- Markowska-Manista U., 2012b, Dzieci – ofiary, świadkowie i sprawcy ludobójstw w krajach Afryki Subsaharyjskiej, w: A. Bartuś, P. Trojański (red.), *Auschwitz a zbrodnie ludobójstwa XX wieku*, Oświęcim: Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau, Fundacja na rzecz MDSM, 204-224.
- Mazurana D., McKay S., 2001, Child Soldiers, *Bulletin of the Atomic Scientists*, No. 57(5): 30-35.
- Mendelsohn M., Straker G., 1998, Child Soldiers: Psychosocial Implications of the Machel G., *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, No. 4: 399-413.
- Münkler H., 2004, *Die neuen Kriege*, Reinbek: Rowohlt Tb.
- Nowakowska-Małusecka J., 2012, *Sytuacja dziecka w konflikcie zbrojnym: studium prawnomiędzynarodowe*, Bydgoszcz – Katowice: Oficyna Wydawnicza Branta.
- Optional Protocol to the Convention on the Rights of the Child on the Involvement of Children in Armed Conflict, General Assembly Resolution 54/263 adopted May 2000.
- Orzeł O., 2014, Wprowadzenie, w: O. Orzeł (oprac.), *Dziecko żydowskie w czasach Zagłady. Wczesne świadectwa 1944-1948. Relacje dziecięce ze zbiorów Centralnej Żydowskiej Komisji Historycznej*, Warszawa: ŻIH, 7-18.
- Özerdem A., Podder S. (red.), 2016, *Child Soldiers: From Recruitment to Reintegration*, Springer.
- Pittwald M., 2004, *Kindersoldaten, neue Kriege und Gewaltmärkte*, Osnabrück: Sozio-Publishing.
- Podder S., 2011, Neither Child nor Soldier: Contested Terrains in Identity, Victimcy and Survival, w: A. Özerdem, S. Podder (red.), *Child Soldiers: From Recruitment to Reintegration*, New York: Palgrave Macmillan, 141-156.
- Prout A., 2005, Changing Childhood in a Globalizing World, w: A. Prout, *The Future of Childhood*, Abingdon: Routledge Falmer, 7-34.
- Prucnal M., 2012, *Ochrona dzieci przed uczestnictwem w działaniach zbrojnych we współczesnym prawie międzynarodowym*, Warszawa: Biuro Rzecznika Praw Dziecka, cyt. za R. Brett, M. McCallin, 1998, *Children: The Invisible Soldiers*, Stockholm: Rädda Barnen.
- Qvortrup J., 2005, Varieties of Childhood, w: J. Qvortrup (red.), *Studies in Modern Childhood*, Basingstoke: Palgrave, 1-20.

- Report Global Fund for Children 2012*, s. 2, <http://globalfundforchildren.org/wp-content/uploads/2012/01/Invisible-Children.pdf> [dostęp: 3.10.2016].
- Roberts B., 1984, The Death of Machothink: Feminist Research and the Transformation of Peace Studies, *Women's Studies International Forum*, Vol. 7, No. 4: 195-200.
- Rosen D.M., 2005, *Armies of the Young: Child Soldiers in War and Terrorism*, New Brunswick: Rutgers University Press.
- Russmann P., 2004, Kindersoldaten. Kindersoldaten als Akteure der neuen Kriege, w: *Der Bürger im Staat. Die neuen Kriege*, Stuttgart: Landeszentrale für politische Bildung Baden-Württemberg, 54. Jahrgang, Heft 4, 205-209.
- Ryan C., 2012, *The Children of War: Child Soldiers as Victims and Participants in the Sudan Civil War*, London: I.B. Tauris.
- Singer P.W., 2006, *Children at War*, Berkeley: University of California Press.
- Sloth-Nielsen J. (red.), 2016, *Children's Rights in Africa: a Legal Perspective*, Abingdon: Routledge.
- The Paris Principles Principles and Guidelines on Children Associated with Armed Forces or Armed Groups, February 2007, www.unicef.org/emerg/files/ParisPrinciples310107English.pdf [dostęp: 3.10.2016].
- Tiefenbrun S., 2007, Child Soldiers, Slavery and the Trafficking of Children, *Fordham International Law Journal*, Vol. 31, Issue 2, 415-486.
- Tromsdorff G. (red.), 1995, *Kindheit und Jugend in verschiedenen Kulturen. Entwicklung und Sozialisation in kulturvergleichender Sicht*, Weinheim – München: Juventa Verlag.
- Walzer M., 2010, *Wojny sprawiedliwe i niesprawiedliwe*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- War Child*, www.warchild.org.uk [dostęp: 17.11.2016].
- Wessells M.G., 2006, *Child Soldiers: From Violence to Protection*, Cambridge: Harvard University Press.
- Victims, Perpetrators or Heroes? Child Soldiers before the International Criminal Court*, September 2006, www.redress.org/downloads/publications/childsoldiers.pdf [dostęp: 17.11.2016].
- Zimbardo G.P., 2011, Słowo wstępne, w: B. Machul-Telus, U. Markowska-Manista, L.M. Nijakowski (red.), *Krwawy cień genocydu. Interdyscyplinarne studia nad ludobójstwem*, Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls, 11-16.
- Zwoliński A., 2009, *Biedy Afryki*, Kraków: Petrus.

“Bad Children” – Training to Kill in Wars and Armed Conflicts on the African Continent

Summary. Training underage recruits to kill has been the central axis of many cases of military mobilization. Children and youth – forcibly recruited or voluntarily swelling the ranks of armies and armed groups – play a key role in these undertakings. The present text discusses the practices of training children to fight as soldiers and their aid in wars and armed conflicts on the African continent, with a particular focus on the last decade. The term “bad children” used in the title of the text has a twofold significance: firstly, it symbolizes the one-sided, stereotypical reproduction and media representation of child soldiers as evil, depraved, and threatening social order, i.e. those who have lost their place in society; the second meaning is a metaphor of an aberration which child “soldiers” experience and which they are submitted to in the process of being raised to kill – a process initiated by adults.

Keywords: children, child-soldiers, wars, armed conflicts, training to kill, Convention on the Rights of the Child